

Az írás kutatása a magyar etnológiai irodalomban

Tematika: Hajnal István kutatásai és követői. Az íráskutatás területei: a társadalmi viszonyok és konfliktusok; a történelmi emlékezet szerveződése; a parasztirattárak; a gazdaságvezetés szervezése; a vallásos élet dokumentumai; népszokások írott szövegei; a kéziratos füzetek, parasztkrónikák, emlékiratok; a populáris írás kutatásának kezdeményezői.

Az *ír* a magyar nyelvben csuvasos jellegű, ótörök jövevényszó. 1372 után, a Jókai Kódecsben tűnik fel. Két alapjelentése a 'fest' és a 'beszédet látható alakban rögzít, feljegyez'. Származékszavai a nyelvújítást követően, a 18–19. században terjednek el (*íromány, ír-nok, iroda*) (A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára II., 1970: 227–228). Az erdélyi magyar nyelvben azonosítható jelentései a következők: 'ír' (1557), 'keltez' (1552), 'írásban közöl' (1542), 'feljegyez' (1580), 'hivatalos iratot szerkeszt' (1584), 'írásban folyamodik' (1776), 'írásban figyelmeztet' (1561), 'írásban említ' (1662), 'szerez' (1653), 'rajzol' (1580), 'fest' (1592), 'vés' (1664). Az *írás* főnév jelentései: 'írás' (1582), 'kézírás' (1574), 'írásos forma' (1620), 'írott szöveg' (1640), 'írasmód, írásrendszer' (1619), 'betűvetés' (1764), 'feljegyzés' (1653), 'levél' (1542), 'levélírás, levelezés' (1677), 'kérelemlevél, kérvény' (1581), 'irat' (1570), 'szentírás' (1631), 'írni való' (1785), 'írásbeli feladat' (1804), 'felirat' (1580), 'rajz' (1580), 'festés' (1683). Származékszavai: *írandó* (1676), *írastalan* (1817), *írásbeli* (1681), *íráska* (1664), *írás-olvasás* (1853), *írásos* (1741), *írastartó* (1849), *írastudás* (1823), *írastudatlan* (1802), *írastudó* (1731), *irat* (1570), *irat* (1856), *iratos* (1588) (Szabó T. A. szerk. 1973: 748–767).

Az írásnak a populáris kultúrában való látványos terjedése a polgárosodással van kapcsolatban. Kutatásának kezdetei a pozitívizmus korára tevődnek (Kósa L. 1984: 103–113, 2001: 70–160).

A módszeres magyar íráskutatást Hajnal István kezdeményezte. Egyrészt a magyar írásminták európai összefüggésben, másrészt történeti dimenzióban való vizsgálatát indította meg.

„Az írás szerepét jelentőségre ma már csaknem az élőlészóéhoz lehet hasonlítani” – ezzel a megjegyzéssel indult a szerző 1921-ben megjelent paleográfiai összefoglalása. Az írás történetében két korszakot különített el. A 10–11. század az „írásreakció kora”, amikor az írás a közéletből visszaszorult a kolostorok falai mögé. Ezt követően, a 13. században indult el „a világtörténeti folyamat, amellyel az írás előlépett tudós zárkózottságából s a mindennapi életbe belesodródott” (Hajnal I. 1921: 6). E második korszak a jogi és gazdasági élet fellendülése, a laikus írástudó réteg kiszélesedése, az oktatási intézmények kialakulása, majd a könyvnyomtatás feltalálása által bontakozott ki. A „mesterírások kora” honosítja meg az írás kalligráfiáját, az írásba foglaltakat hitelesítő pecsétet, az írás eszközeit, az írás oktatását és használatát. Hajnal István számbaveszi a keleti és nyugati oklevélírás fejlődésének hasonlóságait, az oklevelet elkészítő specialista társadalmi státusát, az egyetemeknek az írás terjesztésében, egységesítésében játszott szerepét. Érve-

lésében a szerző a nyugat-európai, a magyar és osztrák okiratokat használja forrásként, a hasonlóságot a párizsi egyetem Közép-Európára gyakorolt hatásával magyarázza.

1933-ban írott tanulmánya először tekinti át az írás elterjedésének feltételeit és következményeit. Az írást „gondolkodás- és érintkezéstechnikaként” határozza meg. „Nem a külsőleges eszköztől [van szó], hanem gondolatobjektíválásról, amelynek mai tökéletessége hosszú évezredek fejlődésének eredménye.” Az írás kezdetben a vallással és a klérussal kapcsolódott össze, „ünnepélyes, tisztelt aktus maradt”, s a papságnak tekintélyt biztosított (Hajnal I. 1933: 185–186). A szerző az írás 13–14. században követi nyomon az olasz irodalmi nyelvben, a francia, az angol és a német hivatalos írásbeliségben bekövetkezett laicizálódását. E változás következtében az írás „a társadalmat törvényszerű alapelvekkel rendezheti át, az elmosódó különbségekből ridegebb rétegződést, sztatikus rendet teremthet” (Hajnal I. 1933: 187). Majd explicitebben újrafogalmazza a gondolatot: „Igazi, alapvető munkáját a reális életben végzi az írás, mobilizál földtulajdont, vagyont, jogot, társadalmat, nem irodalmi úton, hanem köznapi apró tömegmunkával” (Hajnal I. 1933: 189). Az írás elterjedése újraszervezte a társadalmat, a kereskedelem fellendülésének egyik eszközévé vált.

Későbbben, 1947-ben, illetve 1948-ban készített értekezésében Hajnal István újra visszatért az 1921-ben megfogalmazott téziseihez, hangsúlyozva az egyetemeknek az oklevélírás szabályozásában betöltött szerepét, valamint – a közös forrásra, hatásra visszavezethetően – a magyar és osztrák oklevélírás párhuzamos alakulását.²⁹ Egyelőre árnyalt adatok hiányában, de helyes intuícióval állapítja meg, hogy az írás lassan eltávolodik az oralitástól. A „kézművestechnikához” hasonlóan professzionalizálódik, másrészt olyan feladatokat vállal magára, amelyeket az oralitás nem tudott betölteni (Hajnal I. 1947/1993, 1948/1993: 436).

Hajnal István nyomdokain bontakozott ki az irodalomtörténet és a történelemtudomány keretében a kódexek, a régi magyar kéziratok és ősnymtatványok elemzése, valamint a kvantitatív íráskutatás (Mezey L. 1959, Jakó Zs. 1977, Tóth I. Gy. 1996). Mezey László 1972-ben kezdeményezte a kódex-használat nyomán termelődött fragmentumok vizsgálatát (Sarbak G. 2001).

A történeti antropológia szemlélete, módszertana az 1980-as években áll össze rendszerré (Hofer T. szerk. 1984, Klaniczay G. 1990), előzményei azonban a 19. századba nyúlnak vissza. A kéziratok források társadalmi viszonyokra és konfliktusokra, a társadalom mindennapi életére vetnek fényt. S bár a kutatások az íráshasználati habitusokra ritkán térnek ki, a történeti antropológia nagy forrás csoportjai sajátos írásmotivációkra vezethetők vissza.

1910-től kezdődően a történelemtudomány, az etnológia és a történeti antropológia figyelme újra és újra ráirányult a boszorkányüldözés intézményrendszerére, ideológiájára, az írásnak a vallásban és az ítélkezésben játszott szerepére (Komáromy A. 1910, Schram F. 1970–1982, Klaniczay G.–Kristóf I.–Pócs É. 1989, Bessenyei J.–Kiss A.–Pál-

²⁹ Heinrich Fichtenau, Hajnal Istvánnal szemben a pápai oklevélírás hatásával magyarázza a közép-európai oklevelek fomainak hasonlóságait (H. Fichtenau 1946).

Antal S.–Tóth G. P. 1997–2002, Kiss A. szerk. 1999, Kristóf I. 1998, Tóth G. P. 2000). A vallatások során felszínre kerültek az ördöggel való kapcsolattartás írott, a mágikus funkciójú íráshasználat formái. A forráscsoport az írás törvénykezésben való használatát dokumentálja. Módszer és szemlélet tekintetében e kutatásokhoz állnak közel Pócs Évának az utóbbi évtizedekben kibontakozó, az újkori mediátori szerepekre irányuló forráskutatásai (Pócs É. 1989, 1997). 1981-ben Kovács András a bözödújfalui zsidó közösség perének anyagát közölte (Kovács A. 1981). Tárkány Szücs Ernő a család és a lokális közösségek együttélési szabályait és törvényeit foglalta össze (Tárkány Szücs E. 1981). Imreh István több írásban hívta fel a figyelmet a paraszti írásbeliség forrásértékére (Imreh I. 1960), majd a székely faluközösségek együttélést szabályozó törvényhozó gyakorlatát tárta fel. A közzétett 72 falutörvény az 1581–1846 közötti periódusban született. A helyi írástudók az önrendelkező közösség legfőbb intézménye, a falugyűlés határozatát öntötték írásba. A falutörvények kitértek a rend és a nyugalom biztosítására, a strázsálásra, a tűzoltás rendjére, a pap és a tanító fogadására, a normasértés büntetésére, a kárviselésre, a közjavak elosztására, a legeltetés rendjére, a határ- és az erdőhasználatra (Imreh I. 1983). Szintén Imreh István tette közzé az 1764-es madéfalvi veszedelem tanúkihallgatási jegyzőkönyvét (Imreh I. 1994). Keszeg Vilmos az erdélyi protestáns felekezeteknek a lokális történelem megszerkesztését irányító több évszázados gyakorlatát tárta fel (Keszeg V. 2000a, 2004a, 2006, 2007). A magyarországi ruszin írásbeliség ismerője, Udvari István hivatalos szövegek gazdag műfajtipológiáját elemezte nyelvi szempontokból (statútumok, körlevelek, protokollumok, anyakönyvek, szerződések és kötelezvények, elismervények, összeírások, végrendeletek, jegyzőkönyvek, levelek, installációs, kinevezési okmányok, igazolások, hramoták). Ezek voltak azok a szövegtípusok, amelyek a 18. századi társadalom viszonyait és kapcsolatait, jogviszonyait stabilizálták (Udvari I. 1995).

1872–1934 között látott napvilágot a székely oklevelek gyűjteményének nyolc kötete (Szabó K.–Szádeczky L.–Barabás S. 1872–1934). 1983-ban az oklevelek kiadásának új sorozata indult (Demény L.–Pataki J.–Tüdős S. K. 1983–2004). Külön forráscsoportot képeznek a jobbágylevelek. A levélírás specialistája által megszerkesztett panaszlevelek a jobbágy-ság állapotát tárják fel (H. Balázs É. 1951, Kovách G. 1971, Hegedűs A. 1984). A levélírás gesztusának olyan rejtett társadalmi jelentései vannak, mint a társadalmi alávetettség, a jogszolgáltatás nemesi privilégiuma, az írástudás monopolizálása. A levélírás történeti áttekintését Thaly Kálmán (Thaly K. 1874), majd Lampérth Géza, Jakubovich Emil, Makkai László és Mezey László kezdeményezte (Lampérth 1918, Jakubovich E. 1925, Makkai L.–Mezey L. 1960). A „legrégebbi parasztlevelek” nyelvét és stílusát Eckhardt Sándor foglalta össze (Eckhardt S. 1950). Imreh István, Hanák Péter és Novotny Tihamér az első világháború következtében fellendült levelezési hullámot tekintette át (Imreh I. 1964, Hanák P. 1973, Novotny T. 1987). Keszeg Vilmos egy mezőségi parasztasszony levélhagyatékát elemezte. Az évtizedeken át tartott levélkapcsolatok megnyitották a zárt életvilágot, a levélíró életét távol élő ismerőseinek életeseeményeivel hangolta össze (Keszeg V. 1996).

1973-ban Sz. Bányai Irén a „parasztirattárak” kutatásának lehetőségeit vetette fel. Meghatározása szerint az iratcsoport „a történeti értékű iratok olyan sajátos együttese, amely tükrözi egy parasztcsalád vagyoni helyzetét, a falu vagy mezőváros társadalmában elfoglalt pozícióját, gazdasági, társadalmi együtteshez és politikai szervezethez való tartozását, illetve a család belső életét, a családtagok, nemzedékek egymáshoz való viszonyát, a családnak gazdasági, társadalmi felemelkedésért folytatott harcát.” Az egy család tulajdonában és környezetében található iratok között vannak mind személyes, mind hivatalos feljegyzések. Rendezetlenek, pontosabban az élettérben ott és olyan állapotban találhatóak, ahol és amilyen formában a családtagok használják őket. Megmaradásukat hol gazdasági érdekek, hol szubjektív okok támasztják alá: „Az, hogy ki mit tart megőrzésre érdemesnek, árulkodik az illető szellemi színvonaláról, a világról alkotott véleményéről – egész egyéniségéről. S mivel általában nemzedékeken át gyarapodó iratkötegekről van szó, nem is egy ember, hanem a család, sőt nemzedékek érzelmi és gondolatvilágának hordozóivá is válnak a megőrzött iratok.” Típusaik: I. családi eseményekhez kapcsolódó iratok: a. adásvételi szerződés, b. végrendeletek, c. föld-, házbérleti, haszonbérleti szerződések, d. anyakönyvi kivonatok, iskolai bizonyítványok, e. tanoncszerződések, II. a családi gazdálkodást dokumentáló iratok: a. cselédek, béresek fogadása, bérezése (feljegyzés, szerződés); b. terméseredmények, bevétel, kiadás (feljegyzés, napló), c. családi események költségkimutatásai, III. családi levelezés: katonalevelek, képeslapok, IV. történeti eseményekkel kapcsolatos emlékek. Vizsgálatuk által nyomon követhető, a. egy parasztcsalád hogyan épül be a társadalmi termelés és fogyasztás rendszerébe; milyen törvényszerűségek alapján rendezi be az életét; b. milyen a paraszti tudat természete; hogyan alakul az egymást követő nemzedékek és az egymás mellett élő családtagok viszonya, kapcsolatrendszere, valamint a paraszti történeti tudat (Sz. Bányai I. 1973).

Kós Károly 1978-ban hangsúlyozta a „falusi levelesládák” tartalmának áttekintését. „Kétszáz éve már – írja a szerző – mezővárosokon és falvakon is a papon, tanítón és nemes embereken kívül egyre több mesterember és egyszerű földműves olvasott és alkalomadtán (ha volt miért, hova és mivel) írt is. Példa erre már a XVII. századtól kezdve, de különösen a XVIII. század végétől az egyre több évszámossal feliratos népi kapufélfa, mestergerenda, sírkő, fejfa, festett menyasszonyi láda s más bútor, puszkaportartó szaru, népi fazekasmunka, kovácsmunka, varrottas stb.” A családi iratgyűjtemények mind a bennük rejlő adatok, mind műfajiságuk révén figyelmet érdemelnek (Kós K. 1978, továbbá: 1977c, 1998, 1999).

A „magyar népi társadalom életének kutatásában” (családszerkezet, az életpálya fordulópontjai, a helyi társadalmak és a paraszti életforma változása) az élő emlékezet mellett Fél Edit fontosnak érezte az „írásos, történeti anyag” felkutatását. (Fél E. 1948/2001: 327). Az 1970-es években keresett a gazdaság-, gazdálkodás- és életmódivizsgálat során a történeti antropológia releváns forrásokat. E kutatások kiindulópontja szerint a személyes feljegyzések betekintést nyújtanak a gazdaság szerkezetébe és működésébe, valamint a gazdálkodás napi gyakorlatába, az életformát meghatározó szerepébe. A kutatások azt

bizonyítják, hogy a 19. század közepétől kezdve rendelkezünk ilyen forrásokkal. A kutatást megalapozó hipotézis szerint az ökonomikus gazdálkodásra való törekvés használatba vette az írást. A feljegyzések a gazdaságszervezés és a számvetés igényét elégítették ki. A kutatások különböző európai országokban folytak le, áttekintésüket Mohay Tamás végezte el (Mohay T. 1994: 10–14). A dániai kutatásokat Bjarne Stoklund kezdeményezte és értékelte ki (B. Stoklund 1984). Az angol kutatók (D. Woodward 1984, C. Miller 1985) kételyüket fogalmazták meg a forrással szemben. D. Woodward szerint a gazdasági naplók nem a gazdaságszervezés részét képezték, mindössze emlékeztető szerepük volt. Ezért nem is alkalmasak a gazdaság teljes rekonstruálására.

A magyar gazdanaplók elemzését Molnár Ambrus kezdeményezte, egy Bihar megyei, 80 holdas gazda 1890-es években készült gazdasági naplója alapján (Molnár A. 1967). Krupa András egy csanádalberti földmunkás 1928–1944 közötti kereseti naplóját mutatta be (Krupa A. 1970), Bellon Tibor 1971-ben foglalta össze „a paraszti feljegyzések agrárnéprajzi tanulságait” (Bellon T. 1971), Kós Károly Csikmadaras gazdasági életének 19. századi dokumentumait tekintette át (Kós K. 1977, 1977a). Viga Gyula földbirtokosok 19. század eleji iparos- és kereskedőszámláit elemezte (Viga Gy. 1974), Börcsök Vince egy gazdaember 1916–1930 között vezetett számadáskönyveit (Börcsök V. 1986). Kocsis Gyula egy ceglédi gazda számadáskönyvét, Szilágyi Miklós a mezőberényi és a gyomai halászok szerződéseit értékelte (Kocsis Gy. 1989, Szilágyi M. 1989). Mohay Tamás az 1897–1987 között Ipolynyéken élt Nagy Sándor parasztember gazdasági-háztartási naplóját mutatta be. A naplókban a gazda a családi háztartás és a gazdaság pénzbeli kiadásait és bevételeit örökítette meg az 1920–1964-es évek közötti időben. Az elemzés a földművelés, az állattartás, az adásvétel, a munkaszervezés és a háztartás családi rendjét követi nyomon. A kötet a forrástípus gazdag jegyzékét állította össze, valamint összefoglalta az elemzés metodológiáját (Mohay T. 1994). Ebben az összefüggésben említjük meg a tárgypopuláció szerkezetét, valamint a nemzeti kapcsolatok visszatükröző perefenumlevelek elemzésében rejlő lehetőségeket (Ujváriné Kerékgyártó A. 1981–1984).

Több tanulmány tér ki az írásnak a paraszti gazdálkodás szabályozásában betöltött szerepére. Takács Lajos 19. századi pásztor szerződéseket elemzett (Takács L. 1957). Závada Pál egy tótkomlói család életének 1945–1956 közötti periódusát rekonstruálta. Az új rendszer, a népi hatalom megsemmisítő csapást mért a középgazda családra. A szerző a három családtag leveit, a terménybeszolgáltatási felszólításokat és igazolványokat állította kronológiai rendbe (Závada P. 1986).

Az írás az egyházi, gyülekezeti és vallásos élet szervezésében és irányításában is fontos, meghatározó szerepet játszott. Az egyházlátogatási iratok értelmezése és forrásként való alkalmazása a 19. század végén kezdődött. 1991-ben jelent meg a forráscsoportot és az értelmezés lehetőségeit bemutató módszertani segédanyag (Dóka K. 1991, Dienes D. szerk. 2001). Ezt követően láttak napvilágot a jegyzőkönyvek (erdélyi kiadások: Csáki Á.–Szöcsné Gazda E. 2001, Kovács A.–Kovács Zs. 2002, Kolumbán V. J. 2005). Az anyakönyvvezetés szórványos, majd a 18. század végétől kötelező gyakorlata a felekezeti társadalom demográfiai változásait dokumentálta (Andorka R. 1981, Varga Gy. 1996).

Szilágyi Miklós a presbiteri jegyzőkönyvek, Barabás László, majd Szőcsné Gazda Enikő Orbai szék 17–19. századi vizitációs jegyzőkönyvei alapján követte nyomon az egyház által előírt erkölcsi normákat, a hívek erkölcsi életének ellenőrzését, a normasértések büntetését (Barabás L. 1995, Szilágyi M. 1999, Szőcsné Gazda E. 2001). Anyakönyvek felhasználásával több szerző tett kísérletet romániai magyar közösségek családszerkezeti vizsgálatára (Pozsony F.–Szabó Á. T. szerk. 2004). Frauhammer Krisztina egy kegyhely, István Anikó egy templom emlékkönyvének bejegyzéseit elemezte a szakrális kommunikáció formájaként (Frauhammer K. 1999, István A. 2003).

A székely régiókat bejáró Orbán Balázs mindenütt figyelemmel vette leltárba a feljegyzéseket. A templomok, a harangok, a zászlók, a síremlékek feliratai, az évszámok és a tulajdonnevek kiindulópont és dokumentum szerepét töltötték be a múlt egy-egy eseményének rekonstruálásában. Az egyházi és a családi irattárak kéziratos anyaga alapján települések, családok, intézmények történetét rekonstruálta, a nemzeti történelem egy-egy epizódját árnyalta. Szívesen követte, méltatta és idézte a helyi mondai hagyományokat megverselő írástudókat, a halottbúcsúztató verseket megszerkesztő kántorokat, a násznépet szórakoztató vőfélyeket (Orbán B. 1868–1873). Ezt követően, Torda város monográfiájában a városban és környékén előkerült római kori feliratokat és koholt feliratokat, a város pecsétjeinek, a templomok, a harangok, a templomerődök kapuja, a fiskus ház, a polgári házak kapuinak, családi címerek feliratait, a tordai fedeles híd, a mellette található sörház feliratát, a város, az újtordai nemesek, a sóvágók kiváltságleveleit, a magánokleveleket mutatta be. A helyi intézkedések közül az idegenek betelepedésére vonatkozó 1711-es rendelkezést idézte (Orbán B. 1889).

1895-ben az *Ethnographia* geryneszegi sírfeliratot közöl (49–53) 1895-ben, 1901-ben halottbúcsúztató versek látnak napvilágot (1895: 222–226, 1901: 30–32, 420). A *Magyar Népköltési Gyűjtemény* új folyamának 2. köteteként Csongrád megyei gyűjtés lát napvilágot 1872-ben, Török Károly szerkesztésében. A 9. fejezet *Halotti énekek* címmel 7 halotti búcsúztatót tesz közzé. A szövegeken felismeri az „iskolázott elme” hatását, tudomása van a szöveg rögzített voltáról. „Ezeknek egy részén meglátszik ugyan [...], hogy iskolázott elme szüleménye, de egy jórészről bizton merem állítani, hogy majdnem egészen írástudatlan emberek agyából került elő. A mint valami nevezetesebb haláleset fordul elő, a falusi muzsa készen van kesergő énekével, elbúcsúztatja a megboldogultat szeretett övéitől, intő s vallásos életre serkentő tanácsokat oszt a híveknek. Az ily énekeket aztán azon jó néném-asszonyok, kik egész nap elénekelgetnek ott a halott mellett, vagy magok leírják vagy mással íratják, hogy alkalom adatván, újra élő vehessék, megtévén rajta az alkalmoszerű változtatásokat” (Török K. 1872: 496–497). Mailand Oszkár gyűjtötte egybe és szerkesztette kötetbe a „székelyföldi gyűjtést”. A „köszöntők és lakodalmi versek” csoportjában található „egy levél versben” (Mailand O. 1905: 335–355). A *Húsvét másodnapi veszekedő vers*ről a következő olvasható: „Bertalan Elek etédi földműves feljegyzéséből származik” (Mailand O. 1905). Az 1906-ban megjelent 8. kötetben a Sebestyén Gyula által Dunántúlon gyűjtött népköltészet található. A válogatásban 17 verses levél olvasható (Sebestyén Gy. 1906).

A népszokásleírások a 19. századtól ismételten említik az írás használatát. Réső Ensel Sándor 1867-ben áttekintést nyújtott a magyarországi népszokásokról. A leírásokban rendre előfordul a vőfélyvers, a halottbúcsúztató vers, a diákoknak az iskolamesterek védőszentjéhez intézett köszöntőverse, a tavaszi kakasütés rítusának kakaséneke (Réső Ensel S. 1867). A *Magyar Népköltési Gyűjtemény* 3. kötetében jelent meg Kriza János, Orbán Balázs, Benedek Elek és Sebesi Jób „székelyföldi gyűjtése”. A gyűjtők a lakodalom költészetében iskolamesterek keznyomát ismerik fel: „E versek nagyrészt régi iskolamesterek művei, a kik a rég népszokás komoly és tréfás mozzanatait versekbe foglalták, mely nemzedékről nemzedékre száll, de toldást és változatot nyer néha magától a néptől is” (Kriza J.–Orbán B.–Benedek E.–Sebesi J. 1882: 453). Aranyosszék monográfiájában Jankó János a kistrégió sírfelirataiból közölt válogatást, valamint kitért az iskolamesterek által szerzett karácsonyi versekre (Jankó J. 1893). A kolozsvári hóstátiak temetkezéséről szóló művében K. Kovács László az írásnak a Kalandos Társaságok tevékenységében való jelenlétét több esetben példázta (a haláleset hívogató táblán való tudatása, a temetésnél használt prédikáló asztal terítőjének feliratai, a sírfeliratok szövege, a Kalandos Társaság jegyzőkönyvei) (K. Kovács L. 1944: 85–97, 220, 243, 378). Vajkai Aurel az amulettek viselését, az átok rontó, az imaolvasás gyógyító és rontó célú felhasználását írta le (Vajkai A. 1943: 25–26, 42, 48). A Borsa-völgyében orvosi és ráolvasó könyvek forogtak a nép kezén (Vajkai A. 1943: 73–79). A vallásos ünnepeket és a vallásos kalendáriumot bemutató Bálint Sándor a népi vallásosság meghatározó részének tekinti a vallásos ponyvairodalmat, a kántorok, iskolamesterek, búcsúvezető szentemberek költészetét. Ezek a szerzők a nép nyelvén verselték meg a bibliai történeteket. „Számot kell vetnünk az évszázadokon át licenciátusoktól, énekesasszonyoktól, búcsúvezetőktől megőrzött élőszavas, számtalanszor újraköltött hogyománnyal is” (Bálint S. 1989: 238). A Homoród vidéki Homoródszentpéteren a 20. század első felében az asszonyok december 28-án zártkörű mulatságot szerveztek. Ennek keretében parodisztikus aranylakodalom előadására került sor. A szertartás részét képezték a verses köszöntők (búcsúztató-, köszöntőversek) (Pozsony F. 2000: 244–245). A Homoród menti településeken a kortársatalálkozó és a nárciszfesztivál forgatókönyvében tűntek fel a köszöntőversek.³⁰ A kolozsvári Kalandos Társasághoz hasonlóan Tacson, Segesváron a szomszédság tagjait írásban szólították egybe a tisztújító közgyűlésbe. Gogánváralján a református dalárda tagjait ugyanígy mozgósították a temetésre. Szintén Tacson, az asszonyok írásban értesítették egymást a hűtlőhétfőn sorra kerülő összejövetelről (Pozsony F. 1998: 28–31, 69). Több erdélyi településen a legény- (Oltszakadát, Kóbor) és a nőegylet (Tacs) írott alapszabállyal rendelkezett, amelyet évről évre szertartásos körülmények között ismertettek (Pozsony F. 1998: 38, 40–44, 57–77). Bölönben a január elsején felavatott legények nevét aranykönyvbe jegyezték, s a legénybíró ezt követően felolvasta számukra a legénytársaság tagjainak kötelességeit (Pozsony F. 1998: 49). Az apácai legények húsvét másodnapján ítélték halálra és végezték ki a falu pusztulását okozó kakast. A szertartás forgatókönyvét és szö-

³⁰ Balázs Géza a homoródalmási Beke Gyula tanító 1980-as években írott verseit közli (Balázs G. 2000: 281–283).

vegrepertóriumát a legények kakasos füzetükbe jegyezték (Pozsony F. 1998: 92–103). Az erdélyi népszokások rendszerét összefoglaló könyvében Pozsony Ferenc az alkalmi verset a szertartás strukturális elemének tartja: „A rítusok meg a szokások eseményéhez azonban nem mindig fűződnek rítusszövegek, de ilyenkor is érvényesül az úgynevezett rituális beszéd, mivel a szokásesemény keretében és szerkezetében legtöbbször pontosan meghatározott a beköszönés, az elköszönés és az adományok megköszönésének mikéntje és rendje” (Pozsony F. 2006: 73). A 19. század második felétől kezdődően különböző kitalált hagyományok jelennek meg és állandósulnak. A különböző emlékünnepek (pl. március 15.) forgatókönyvében az ünnepi beszédek mellett fontos helyet foglalnak el az alkalmi versek (Keszeg V. 2004c, 2007a, Pozsony F. 2006: 265). Ezek egyik része a magyar költészet legnépszerűbb rétegéből kerül ki (Kölcsey Ferenc: *Himnusz*, Petőfi Sándor: *Nemzeti dal*, Vörösmarty Mihály: *Szózat*, Tompa László: *A madár, fiaihoz*), másik része pedig helyi költők szerzeménye (Keszeg V. szerk. 1999a). Az írott rituális szövegek a lakodalomban és a temetési szertartásban dominálnak. A vőfélyköltészet egy évszázadon keresztül a folklorisztikai kutatás figyelmének középpontjában állt (Volly I. 1947, Keszeg V. 1991: 17–72, Gráfik I.–Turbéky D. 2000). Több monografikus munka tekintette át a verses halottbúcsúztató műfaját (Kríza I. 1993, Bartha E. 1995, Adorjáni R. K. 2006). Keszeg Vilmos az íráshasználat temetésen belüli rituális jellegét (Keszeg V. 2000b), az írásnak a genealógiai emlékezet szervezésében játszott szerepét hangsúlyozta (Keszeg V. 1999, 2002a).

A Folklore Fellows magyar osztályának 1912-es jelentésében Sebestyén Gyula és Bán Aladár fogalmazzák meg „a kézirati és ponyvairodalmi emlékek” kutatásának szükségességét. „A nép szerelmi dalaiban emlegetett szerelmes levelekből már több nyilvánosságra került. A gyűjtő ezeket írott mindenés-füzetekben és levelező-könyvecskékben, sőt küldött levelekben is kutassa.” Valamivel később olvasható: „A magyar nép az írásmesterséget a reformáció óta általánosan ismeri. Ezért a nép birtokában lappangó régi kéziratok (énekeskönyvek, kuruzsló feljegyzések, levélgyűjtemények stb.) szorgalmasan kutatatandók. Hasonló mértékű figyelem fordítandó a vásári ponyva régi nyomtatott termékeire” (Sebestyén Gy.–Bán A. 1912: 203 és 206).

Irodalomtörténeti kutatások nyomán kezdődött el a népi (paraszti) kéziratos füzetek feltárása. Javaslat született a kéziratos forráscsoportok szövegekölésének szabályairól (Barna G. 2003).

Szórványos előzmények után Ujváry Zoltán az 1960-as években kezdeményezte a kéziratos füzetek felkutatását és népszerűsítését. Feltételezése szerint e forrástípusban mind a népköltészetet a szépirodalom felől ért hatások, mind a népi alkotások, a kommunikáció és önkifejezés formái tetten érhetők (Ujváry Z. 1960a, 1960b, 1973, 1980, 1991). Az 1980-ban megjelent *Népszokás és népköltészet* című kötetének utolsó fejezete a szerző korábbi eredményeit teszi újra hozzáférhetővé. A *Népköltészet és irodalom népi kéziratos könyvekben* című tanulmány két hipotézise, hogy a népköltészetet ért hatások a kéziratos füzetekben tükröződnek, és hogy a kéziratos füzetek lehetővé teszik a parasztság életének és kultúrájának vizsgálatát (Ujváry Z. 1980a: 425). Írástudó pa-

rasztoz kézíratos füzetekbe jegyezték be a tetszésüket elnyert hazafias verseket, nótákat, szerelmes históriákat, ismert szerzők (Petőfi Sándor) népszerűvé vált verseit, a kalendáriumokban talált hasznos ismereteket, a ponyván árusított mennyből jött leveleket. A füzetek egy másik csoportja népi költők önálló alkotásait, vőfélyverseket, pásztorok, földművesek, katonák naplóját tartalmazza (Ujváry Z. 1980a). Penavin Olga az írástudás terjedésével magyarázza a népi feljegyzések számának növekedését. Az írás megjelenése a folklór és a műköltészet közötti átmeneti közlésformákat honosította meg (levelek, emlékiratok, számadáskönyvek, daloskönyvek). A kézíratos füzetek lehetőséget nyújtanak a szerző érdeklődésének, életrajzának, írásgyakorlatának vizsgálatára (Penavin O. 1983). A szakirodalom ismételten visszatért a kézíratos füzetek bemutatására (Béres A. 1958–1959, I. Sándor I. 1972, H. Bathó E. 1994). Több tanulmány tekintette át a gyógyítással kapcsolatos családi feljegyzéseket (Bényei J. 1976, Gulyás É. 1992, Olosz K. 1995, Barna G. 2002, Olosz K. 2002), a méhészek (Szabadfalvi J. 1981, Kotics J. 1994, Csetri E. 2001), kertészek (S. Püski A. 1990), az imádkozó asszonyok (Barna G. 1987) kézíratos feljegyzéseit.

Takács Lajos a 17. századi paraszti írásbeliség formáit mutatta be (Takács L. 1979). A magyar parasztkrónikák első értékelése, a nemesi memoáriródalommal való kapcsolatba állítása Gyenis Vilmostól származik. Feltételezése szerint a kézíratos feljegyzések, az írás nehézsége ellenére közkézen forogtak, népszerű olvasmányok voltak. Népszerűségüket egyik oldalon a bennük megörökített kivételes események, történések (katasztrófák, fenyegetettségek, újdonságok) biztosították, másik oldalon pedig a szájhagyományra jellemző természetesség, közvetlenség (Gyenis V. 1965). Ezt követően a Hoppál Mihály–Küllős Imola szerzőpáros készített történeti áttekintést a paraszti írásbeliség reprezentatív műfajáról (Hoppál M.–Küllős I. 1972). A rendelkezésünkre álló parasztkrónikák sorát egy kecskeméti gulyás, Gál József 1740-ben írott munkája nyitja meg (Gyenis V. 1968). A paraszti önéletírások néprajzi értékére először az 1940-es években Bálint Sándor hívta fel a figyelmet, Orosz István szeptember önéletrajzához írott előszavában (Bálint S. é. n.). Kiadásuk ennek ellenére csupán az 1950-es évektől kezdődött meg.

Voigt Vilmos hangsúlyozta a folklorisztika általános elveit összefoglaló szintézisében a paraszti írásbeliség termékeinek vizsgálatát: „Paraszti önéletrajzok, verses levelek, kézíratos imádságok, varázsszövegek, ételreceptek, gyógyítókönyvek évszázados múltja igazolja, hogy az írásbeliség bizonyos fokig behatolt a paraszti kultúrába, és ennek megfelelően természetesen a néprajzba, a népköltészetbe, a folklór egész területére is. Természetesen szóbeliség és írásbeliség viszonya, aránya népenként, társadalomtörténeti korszakonként, népköltészeti műfajonként, sőt akár egyedenként is meglehetősen változik. Pontos felmérést csak részletes vizsgálatok útján lehetne végezni” (Voigt V. 1972: 304–305). 1988-as tanulmányában Horváth Sándor egy horvát közösség írásgyakorlatát elemezte. Más kutatásokkal egyhangzóan állapította meg, hogy az írás-használat előzményei (a jobbagylevelek) a 15–16. századig nyúlnak vissza, a 18. század első felétől az írás együtt él az oralitással, kibontakozása a 19. század végén történik meg, kezdetben verses elbeszélő alkotások, később különböző feljegyzések formájá-

ban. A szóbeliség a „köz-tudat” szerepét töltötte be, szemben az írás jelentette speciális tudással (Horváth S. 1988). Küllös Imola 1989-ben megjelent, *Paraszti írásbeliség: a folklór új formái* című tanulmánya abból a megállapításból indult ki, hogy a folklór száj-hagyományként való meghatározása visszafogta a népi írásbeliség kutatását (Küllös I. 1989: 289). A szerző kérdései meggondolkoztatóak: mit nevezhetünk a népi írásbeliségnek? Milyen műfajokkal, kifejezésformákkal, funkciókkal rendelkezik? Mióta létezik? Gesunkenes Kulturgut jelenség-e? Folklórnak nevezhető-e egy népi alkotó személyes írásos megnyilatkozása? Milyen viszonyban álltak az írásbeliséggel a szájhagyományt életető egyének és közösségek? A szerző a paraszti írásbeliség kibontakozásában két réteget különített el. Ezek 1. a másolatok (a szóbeli alkotások rögzítései, a ponyvairodalom termékei, a folklorizálódott irodalom; a vőfélykönyvek, nótáskönyvek), valamint 2. az egyéni alkotások (egyéni gondolatokat és életsorsot megörökítő versek és próza formájú feljegyzések, a gazdasági naplók, családi krónikák, levelek, emlékiratok) (Küllös I. 1989). Verebélyi Kincső a „szépírás és képírás” viszonyát vizsgálta, megállapítva a viszony négy alaptípusát (Verebélyi K. 1995).

Keszeg Vilmos elsőként kezdeményezte az „írott népköltészet” tanulmányozását. Egy 1989-ben közölt rövid áttekintés után (Keszeg V. 1989) 1991-ben tette közzé három aranyosszéki alap kutatás eredményeit. Kötetében a vőfélyköltészet, az emlékvérsírás és a szöveges falvédő értelmezése és értékelése kapott helyet (Keszeg V. 1991). 1997-ben az írásnak a populáris kultúrában való jelenlétéről, műfajrendszeréről és funkcióiról közölt áttekintést (Keszeg V. 1997b). Több alkalommal vetett fel a népi költészet jellegével, szerkezetével és funkcióival kapcsolatos kérdéseket (Keszeg V. 1991a, 1994, Keszeg V. szerk. 1999a). Monografikus elemzésben mutatta be az írásnak egy népi költő életében (Keszeg V. 2006a), egy parasztasszony kommunikációs gyakorlatában (Keszeg V. 1996) játszott szerepét, az írásnak és az írott szövegeknek egy egyén életterében való jelenlétét (Keszeg V. 1997a, 1998). Elemzései az írott szövegeknek a genealógiai (Keszeg V. 2000a, 2002a, 2002c), a lokális (Keszeg V. 2006, 2007, 2007a) emlékezet megszerkesztésében játszott szerepét vizsgálták. Több kutatásban tárta fel az orális hagyományok átírásának helyi recepcióját (Keszeg V. 2001, 2005), a lokális hagyomány szépirodalmi feldolgozásának formáit és következményeit (Keszeg V. 2002b, 2004b). 1995-ben előkészítette az *Írás, írott kultúra, népi kultúra* témájú tudományos tanácskozást, amelynek előadásai 1999-ben láttak napvilágot. A kötet tanulmányai a lokális események verses feldolgozásait, a verses leveleket, a népi emlékiratokat, a kapufeliratokat, a gyászjelentő lapokat, az emlékvérsírlát, a vőfélyköltészetet, a népi költészetet, a családi levelezést, a nyomtatott folklórt, az írásos végrendelkezést érintik (Keszeg V. szerk. 1999). 1999 őszén a kolozsvári Kriza János Néprajzi Társaság székházában *Az írás képei* címmel szervezett kiállítást a populáris írásbeliség szövegtípusainak bemutatására, népszerűsítésére. A *Magyar népi kultúra* tankönyv rövid fejezetben tekinti át az írásszokásokat, a populáris írás motívációit és funkcióit (Keszeg V. 2000c).

Az 1990-es évektől kezdődően a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Néprajz és Antropológia Tanszékén több, a populáris írásbeliséggel kapcsolatos kutatás folyt. E kutatások eredményei folyamatosan láttak napvilágot. Elemzés készült népi költők életművéről (Farkas K. 1999, Jakab Zs. 1999, Nagy R. 2007), családi levelezésről (Kokó J. 1999), emlékiratról (Becze M. 2000, István A. 2003c, Ilyés S. 2005, Szőcs L. 2007, Vajda A. 2007), személyi irattárról (Becze M. 2001), írásszokásokról (Csobán E. A. 1999, Jakab A. Zs. 2002, 2004a, 2004b, 2004c, 2006, 2007), az írás funkciójáról (Vajda A. 2006), a rituális írásmódról (Deák F. 1999, 2003, István A. 2003a, 2003b, Salló Sz. 2007). 2008-ban Keszeg Vilmos és Szikszai Mária sorozatszerkesztők irányításával indult az *Emberék és kontextusok* sorozat, amely többek között írott forráscsoportokat kíván feltárni (András E. E. 2008).

